

З ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: ЗОРІАН ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ

Постать З.Доленги-Ходаковського є ключовою для української етнології. Саме з його діяльності починається історія професійних польових досліджень в Україні, Росії та Польщі. Український дослідник польського походження створив засади збирання фольклорного та етнографічного матеріалу "в полі", уперше в історії науки ввівши основи паспортизації, фіксації варіантів тощо. Окрім цього, він розробив цікаву археолого-топонімічну методику фіксації старих слов'янських пам'яток, а також ввів унікальну класифікаційну систему фіксації топонімів за етимологічним принципом.

Ключові слова: історія етнології, історія фольклористики, методика польових досліджень, Зоріан Доленга-Ходаковський.

Коли ми звертаємося подумки до історії польових досліджень в галузі української фольклористики та етнографії, то завжди першим на думку нам спадає корифей української науки Павло Чубинський. Тим часом є особа, яку дійсно можна вважати батьком і засновником української, російської, білоруської та польської збирацьких традицій – це Зоріан Доленга-Ходаковський. Зважаючи на те, що він працював "у полі" один, без команди (єдиним помічником була його перша дружина) і часто без коштів, і аналізуючи площу обстеженої ним території і обсяг зібраного матеріалу, його внесок в науку видається просто феноменальним. Його життєвий шлях став взірцем до наслідування для багатьох збирачів, дослідників і просто любителів слов'янських старожитностей XIX ст., серед яких О.Пушкін, М.Карамзін, М.Гоголь, М.Максимович, М.Погодін, О.Бодяньський, В.Залеський, П.Киреєвський, І.Франко, І.Вагилевич.

Існує порівняно широка література про науковий доробок З.Доленги-Ходаковського¹, разом з тим праць, що стосуються його польових досліджень, небагато². Цим і диктується необхідність звернутися до цієї грані його наукової діяльності докладніше.

Спершу окреслимо життєвий шлях дослідника, користуючись численними публікаціями його біографів³. Відомості про життя Доленги-Ходаковського є неповні та суперечливі, існує кілька версій його біографії, що пояснюється, зокрема, тим, що через обставини, що склалися, йому довелося не лише змінити своє ім'я (він був народжений як Адам Чарноцький – Adam Czarnocki), а й приховувати деталі свого попереднього життя.

Зоріан Доленга-Ходаковський (Долуга-Ходаковський, Доленго-Ходаковський, Ходаковський, Dołęga Chodakowski Zoryan, Zorian) народився 4 (15) квітня 1784 року в околиці м. Несвіж Новогрудського пов. Новогрудського воєводства Речі Посполитої (нині місто в Мінській обл.) в збіднілій польській шляхетській родині. Його батько – Якоб Чарноцький, втративши своє майно, працював управляючим в чужих маєтках. Мати походила із роду Бородзичів (Бородичів), пішла з життя в 1892 році. З 1895 року Доленга-Ходаковський (тоді ще як Адам Чарноцький) виховувався в сім'ї багатого родича, вітебського підстоля в маєтку біля м. Кльоцка (з 1793 р. – Слуцького пов. Мінської губ. Російської імперії). Хлопчик отримав початкову домашню освіту, потім учився у Слуцькому повітовому училищі (закінчив у 1801 році, за іншими відомостями, – в 1800 р.), працював помічником адвоката в Новогрудці (1800 – 1802), у такий спосіб набувши практичні юридичні знання і навички роботи в архівах. В 1805 р. Доленга-Ходаковський отримав патент на "земську регенцію" (вид юридичної ліцензії), в 1807 р. став помічником управляючого, а потім – управляючим маєтку Новогрудського воєводи Гродненської губ. графа Ю.Неселов-

ського. В 1808 р. за підозрою в намірі вступити в нелегальне польське військо, що формувалося в Варшавському герцогстві, З.Доленгу-Ходаковського арештували, привезли під конвоєм в Петербург, де він відбув 9-місячне ув'язнення. Рішенням суду він був позбавлений дворянства і засуджений на пожиттєву солдатську службу. Його направили в 2-у дивізію генерала Глазенапа в Омську Тобольської губ. По дорозі в Сибір під час солдатської служби Доленга-Ходаковський веде щоденник (нині втрачений) "Подорож супроти волі" ("Bez chęci podróż"), де фіксує свої спостереження над побутом і звичаями народностей, що йому траплялися дорогою: чемерисів, чувашів, вотяків, вогулів, киргизів-кайсаків. У 1811 р. полк, в якому служив Доленга-Ходаковський, у зв'язку з наближенням військ Наполеона, був передислокований в Бобруйськ, майбутній дослідник дезертирував із російської армії, втікши до Польщі. Його ім'я було занесене в число тих, що пропали без вісті, а його речі як померлого відіслані до родичів у Слуцький повіт. У 1812 р. Доленга-Ходаковський під іменем Зоріана Любранського бере участь у походах наполеонівської армії, перебуваючи в 5 піхотному полку дивізії Домбровського до взяття Смоленська. Згодом він пішов у відставку і оселився в Україні, де з'являється під різними іменами, поки остаточно не здобуває ім'я Зоріана Доленги-Ходаковського.

У 1814 – 1818 рр. молодий дослідник подорожує, збирає і вивчає фольклор і народний побут. Його маршрут проліг від Сяну через Галичину, Волинь, Полісся, Подніпров'я, до самого північного повіту Чернігівської губ. – Новгород-Сіверського. Є відомості, що Доленга-Ходаковський у цей період жив у Кременці, Поріцьку, відвідував Київ, Краків, Львів, Перемишль, Вільно. Відомо також, що йому покровительствував відомий меценат, куратор Віленського навчального округу А.Ю.Чарторийський, надаючи можливість працювати в його бібліотеці в маєтку в Пулавах. У 1818 р. виходить перша праця З.Доленги-Ходаковського "Про слов'янство до християнства"⁴. В ній молодий дослідник зробив спробу описати побут слов'ян в дохристиянську епоху. Дослідження було представлено до обговорення в Віленський університет, учені оцінили його досить критично, звинувативши автора, зокрема, в нападках на католицизм.

У 1818 і 1819 рр. Доленга-Ходаковський двічі звертався до ректора Віленського університету Ш.Малевського з проектом наукової подорожі з метою вивчення слов'янських старожитностей⁵, але отримав відмову в фінансовій підтримці. В 1819 р., будучи в Гомелі, він написав статтю "Разыскания касательно русской истории"⁶, де сформулював свої (доволі романтичні) погляди на походження Русі. В 1820 р. він представив міністру народної освіти Росії кн. А.М.Голіцину "Проект наукової подорожі по Росії для пояснення давньо-слов'янської історії"⁷, який віддали на розгляд наукового комітету Імператорської Академії Наук, і після позитивного відгуку М.Карамзіна, подорож була санкціонована урядом. Проект містив програму для збирання етнографічних відомостей, а також фольклорні матеріали, переважно українські.

У плани З.Доленги-Ходаковського входило: пройти Росію в 4-х напрямках і оглянути місця, від яких походять місцеві назви слов'ян, вивчати головні "обласні" говірки; спостерігати і вивчати обряди, ігри, пісні; нанести на мапу городищні насипи і тим самим визначити межі Давньої Русі; збирати старовинні монети, посуд, писемні пам'ятки і т.д. На реалізацію проекту досліднику виділили 4 роки. В 1820 р. він вирушає в експедицію, відвідує Новгород, Твер, Ладугу та ін. місцевості північного заходу Росії. В 1821 р. він подав у Міністерство освіти перший звіт, в який лягли як його власні спостереження, так і відомості із Московської межевої канцелярії. Звіт містив матеріали для картографування слов'янських городищ, діалектологічні, топонімічні, етнографічні відомості. В 1822 дослідник публікує цей звіт⁸, але він не отримав схвалення російських учених, після чого державна субсидія йому була припинена.

Останні роки життя Доленга-Ходаковський провів у Тверській губернії, працюючи управляючим у маєтку земляка Мацкевича. Помер він у віці 41 років 17 (25) листопада 1825 р. у с. Петровське Кашинського пов. Тверської губ., там і похований, залишивши по собі одну скриню і одну валізу рукописів і книжок.

Тепер варто зупинитися на науковому доробку З.Доленги-Ходаковського. Його образ як науковця так само суперечливий, як і його біографія. Наукові погляди дослідника можна віднести до категорії слов'янського або слов'янофільського романтизму і народництва, біля джерел формування яких він сам і стояв. З.Доленга-Ходаковський був активним прибічником ідеї "єдиного слов'янського племені" (праслов'янської єдності), бачив у фольклорі спосіб мислення предків, ставився до нього як до джерела праісторії.

Неоднозначність його наукового доробку полягає в тому, що він, будучи дослідником-самородком, висловив ряд революційних для науки початку ХІХ ст. ідей, а своїм прикладом і життєвою позицією змінив увесь хід наступних наукових досліджень. Обійшовши слов'янські землі "від Ками до Ельби, і від Балтійського моря до Дунаю", він практично відкрив епоху професійної польової фольклористики й етнографії, представляючи собою новий тип ученого, антипода "кабінетному", і став еталоном дослідника народного життя для наступного покоління російських, українських, польських і білоруських учених ХІХ ст. Його дійсно можна вважати основоположником вітчизняних польових досліджень – і не лише в галузі фольклористики та етнографії, а й археології, історичної географії та топоніміки. За словами О.Піпіна, заслуга цього дослідника полягає в тому, що він "інтерес до минувшини із сухого книжного антикваріату переніс на ґрунт народності"⁹. Сам же Доленга-Ходаковський палко закликав не замикатися в кабінетах, "не приростати до крісла"¹⁰. "Будемте хранить, – писав він у своїй праці "Про слов'янщину", – случайные и довольно частые находки в земле, эти различные небольшие статуэтки, изображения, металлические орудия, посуду, урны с пеплом. Сосчитаем и точно измерим все огромные могилы, насыпанные в честь одного лица и пережившие века. Сохраним от уничтожения надписи, вырытые на скалах в подземных пещерах, по большей части нам неведомые. Снимем планы местностей, особенно дающихся своей древностью <...> не позволяя ни одному урочищу погибнуть в забвении. Постараемся узнать все названия, какие деревенский люд или его лекарки в разных краях дают злкам. Соберем, сколько возможно, песни и старинные гербы, опишем главнейшие обряды. Внесем все это в одну книгу и <...> получим более отрадное представление о наших предках. <...>. Я никогда не намерен был писать об этом раньше, чем не соберу всех материалов"¹¹.

Як бачимо з попередньої цитати, ще однією заслугою З.Доленги-Ходаковського перед наукою є те, що він привніс ідею комплексного вивчення історії та культури (зокрема, слов'янських старожитностей) на матеріалах археології, топоніміки, етимології, геральдики, фольклору, етнографії, історичної географії з активним застосуванням методу картографування. Тобто перед нами – провісник етнології як комплексної науки про народну культуру та етнічну історію.

Були й деякі недоліки його наукової діяльності: відсутність систематичної університетської освіти часом позначалася на спробах дослідника теоретично осмислити зібраний ним матеріал та історичний спадок слов'ян. Зокрема, його гіпотеза "городства"/"городищ" (Про неї нижче. – Прим. М.Г.) не отримала в науці підтримки.

За життя З.Доленги-Ходаковського опубліковано лише кілька його праць, а після його смерті М.Погодін, до якого потрапили рукописи дослідника, опублікував його наукові розвідки в журналі "Русский исторический сборник". Окремі пісні, зібрані ним, ввійшли в фольклорні збірки М.Максимовича, П.Лукашевича, Н.Гоголя, П.Киреєвського. Великі публікації з'явилися лише в другій половині ХХ ст.¹². Величезна частина польових записів дослідника і досі перебуває в рукописах, значну частину – втрачено.

Тепер докладніше зупинимося на польових дослідженнях автора, зосередившись на його методиці збирання, фіксації і класифікації польового матеріалу. Як бачимо з попереднього біографічного нарису, польова діяльність Доленги-Ходаковського поділяється на дві частини: класична фольклористична і (досить своєрідна) археолого-топонімічна.

Пристрасть до збирання фольклору З.Доленга-Ходаковський виявив ще в шкільному віці. Вважається, що за своє життя він записав 12 тисяч народних пісень, із них 2000 українських, що є основою українського пісенного репертуару того часу. Не секрет, що важливою рисою польовика фольклориста чи етнографа є його вміння спілкуватися з респондентом. Незважаючи на своє шляхетське походження, Доленга-Ходаковський чудово справлявся з налаштуванням контакту з селянами. Навіть російський дослідник П.Кьоппен, який недружелюбно ставився до нього, писав: "К отличным свойствам нашего исследователя причислить должно способность его беседовать с простолюдинами. На торжищах, в хижинах их, в своей собственной обители, он и жена его всегда с успехом умели пользоваться их простодушными повествованиями, преданиями, местными познаниями и самым суеверием. Таким образом, он успел собрать драгоценные материалы, в числе коих мы всегда, с особенным удовольствием вспоминали о географических его фолиантах и собрании народных песней,

подслуханих як в Польщі, так і в Росії, і звичайно записувалися со слов самих поселенців"¹³.

Фольклористична спадщина дослідника, його методика збирання, записування, транскрибування і класифікації українських народних пісень була проаналізована О.І.Деєм і опублікована передмові "Від упорядника" академічного видання "Українські народні пісні у записах З.Доленги-Ходаковського". Дозволимо собі навести тут головні судження українського радянського дослідника щодо фольклористичної збирацької подорожі З.Доленги-Ходаковського протягом 1814 – 1819 рр.

Маршрут. Свою подорож двадцятирічний дослідник розпочав у 1814 р. над Сяном, у с. Синяві, звідти він пішов на схід, обійшовши багато сіл Галичини, переважно Львівщини, після того збирав також пісні на Волині, Поділлі, на Київщині й Чернігівщині, дійшовши до одного з найпівнічніших повітів – Новгород-Сіверського. Всього він відвідав понад 120 населених пунктів.

Основи паспортизації. Записуючи пісні, З.Доленга-Ходаковський часто подавав назву місцевості. Зазначимо тут від себе: те, що на сьогодні вважається для нас нормою, 200 років назад вважалося зайвим. Скільки пісень в тодішніх співаниках, та й навіть у збірках відомих фольклористів ХІХ ст. не є паспортизованими, і від того лишаються лише красивими декораціями минулого, але аж ніяк не науковими джерелами! Доленга-Ходаковський зрушив камінь з місця, а все, що він робив, базувалося виключно на його інтуїції, на його передбачливості. Він також вказував, за свідченням О.І.Дея, при багатьох весільних піснях лаконічні вказівки про день або момент весільного обряду, до яких приурочувалася та чи інша пісня.

Фіксація варіантів. О.І.Дей звернув також увагу на те, що З.Доленга-Ходаковський виявляв особливу увагу до варіантів пісень, фіксуючи їх і навіть деколи подаючи поряд.

Як це все прийшло в голову 20-річному молодому чоловікові без системної освіти і без досвіду, доводиться лише дивуватися.

"Болючим" питанням фольклорних записів ХІХ ст. є їх *текстологія*. Не уникнув цих проблем і З.Доленга-Ходаковський. Українські, білоруські і польські пісні він записував латинкою, російські – "гражданкою". Хоч дослідники і пишуть, що він старався зафіксувати діалектні особливості, однак, як зазначав О.І.Дей, при цьому були і великі втрати, викликані трьома причинами: недосконалістю тодішнього правопису, суб'єктивним сприйняттям мови самим дослідником як носієм случького діалекту, а також численними інтерпретаціями переписувачів (О.І.Дей називає їх "копіїстами"¹⁴). Треба сказати, що проблема точності текстологічного вітворення фольклорного тексту не є остаточно вирішеною навіть на сьогодні, при унормованому правописі.

Тепер спробуємо дати характеристику ще одному польовому досвідові З.Доленги-Ходаковського, а саме археолого-топонімічному, який він здобув під час експедиції на північний захід Росії (Новгород, Ладога, Твер) в 1820 – 1821 рр. При цьому ми опиратимемося на його згадану вище працю "Донесение о первых успехах путешествия З.Доленга-Ходаковского, из Москвы".

Методика. З.Доленга-Ходаковський поєднав дві, здавалося б, несумісні речі: методику археологічних розкопок з етнолінгвістичною методикою, створивши свою теорію, а точніше, гіпотезу "городства".

У літературі про дослідника сказано, що він знаходив і розкопував з дружиною старі кургани ("городища"). Цю тезу не варто трактувати дослівно. Насправді ж він наймав місцевих чорноробочих (з селян) для важкої землеробської роботи за гроші, виділені йому на експедицію. Часом робочу силу надавали йому місцеві освічені поміщики, прогресивно орієнтовані (так, З.Доленга-Ходаковський згадує поміщика Томілова, який допомагав йому в розкопках). На цьому факті ми зупинилися не даремно: на нашу думку, сьогодні, вивчаючи історію польових досліджень, варто докладніше вивчати не лише "головних героїв": тобто збирачів, а й начебто "другорядних" (поміщики, священики, писарі, освічені селяни тощо), без зусиль яких часто ентузіазм перших ніколи не привів би до позитивних результатів.

Після або під час розкопок З.Доленга-Ходаковський, зафіксувавши на мапі об'єкт, малював циркулем навколо нього два кола, в межах яких вишукував топоніми слов'янського походження: "При рассмотрении Осташковского и Ржевского уездов (околиця Твері. – Прим. М.Г.), сохра-

нивших свою старину лучше других, по крайней мере, посредством малых владений, и частых номеров пустошей, можно было заметить, что все названия вокруг городищ имеют отношение к оным, и показывают вместе какой-то порядок. Я начал употреблять цыркуль и масштаб, например: меж 2-х ближайших городков сделал по середине мысленный предел, и по оному рассчитывал все урочища окружающие оба городка – показалось, что оба круга были наполнены одинаковыми названиями. Таким же образом пробовал я Весьегопском уезде, Кашинском, Тверском и прочих. Всегда средний предел, то есть четыре (семисотныя) версты были удачным размером вокруг городищ"¹⁵.

Після повернення з експедиційної подорожі, З.Доленга-Ходаковський працює в Московській Межевої Канцелярії з мапами обстежених територій і, на його думку, знаходить численні підтвердження своїй гіпотезі: "Ныне в обозрении 12 Губерний в Межевой Канцелярии, то же самое повторилось в удивительном согласи. Словом, чем дальше я углублялся в Россию, тем более утверждался в мысли, что какие-то правила были руководством для славян учредить одинаковые везде городища, в избранных к тому красивых местах, и окружающим из урочищам дать одинакия названия. Сие достойно будет общего познания, тем более, что из древних и новых народов, <...> кажется, ни один не имел подобного учреждения"¹⁶. Принцип пошуків подібних "гнізд" З.Доленга-Ходаковський застосовував не лише до розкопаних ним курганів. Він шукав і знаходив на мапах топоніми з коренем "город", а потім відшукував топоніми слов'янського походження навколо них.

У результаті польових та архівно-картографічних пошуків ним був створений словник топонімів, дослідивши який можна пролити світло на класифікаційний метод автора. В словник увійшло 1350 слів, які згруповані в гнізда за етимологічним принципом (щоправда, в ці гнізда нерідко потрапляли слова з омонімічними або подібними за звучанням коренями), а самі гнізда розташовувалися за алфавітним порядком ключових слів, як в етимологічних словниках. Однак етимологічний ряд (як його розумів дослідник) не був самоціллю. Адже це була не лінгвістична праця, а історико-географічна (а в сучасному розумінні – ще й етнологічна). Етимологічний принцип класифікації топонімів З.Доленга-Ходаковський використав задля власної історико-культурної гіпотези городищ як господарчих, релігійних (язичницьких) та культурних центрів поселень різних племен слов'янського походження, а картографічний метод дав можливість окреслити їх територіальні межі.

Дякуючи своїм радикальним як на той час дослідницьким методикам та ідеям, З.Доленга-Ходаковський, мусив би мати в тодішніх наукових колах імідж "білої ворони". Так воно й було. Одні його сучасники вважали його недоучкою і вискочкою, висловлюючи різку критику на його адресу (такі, як археолог К.Ф.Калайдович, професур Вільнянського університету), інші (зокрема, М.Полевой, якому за заповітом перейшли посмертно папери З.Доленга-Ходаковського) – хоч і не критикували, проте не вбачали наукової цінності в його науковому доробку, ще інші – щиро захоплювалися ним, проте не завжди до кінця розуміли яким чином теорії дослідника можуть бути корисними для науки. Сьогодні ж в особі Зоріана Доленга-Ходаковського перед нами постає абсолютно неординарна особа дослідника-самородка, новатора і носія революційних як на його час ідей. Етимологічний та історико-географічний принципи вивчення язичницьких реалій ми знаходимо в працях московської етнолінгвістичної школи слов'янських старожитностей 1970-х років, а способи збирання і класифікації фольклорного матеріалу стали на сьогодні польовою класикою.

¹ Sorowiecki W. Zdanie o pismie Z. Chodakowskiego // Pamiętnik Warszawski. –Warszawa, 1819. – Т. XIV. – № 5; Руссов С. Обзорение критики Ходаковского на "Историю государства Российского" Карамзина. – СПб., 1820; Dembowski E. Zorian Dołęga Chodakowski czyli (właściwie) Adam Czarnocki // Przegląd Naukowy. –Warszawa, 1842. – Т. III. – № 26; Старчевский А. Русская историчекая литература в первой половине XIX века. Карамзинский период с 1800 до 1825 г. // Библиотека для Чтения. – 1852. – Т. 62. – Отд. III. – С. 95 –108; Skimborowisz H. Jeszcze o Zorianie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim // Teka Wileńska. – Wilno, 1858. – № 6. – S. 243 – 253; Пыпин А. Зориан Доленга-Ходаковский. Биографический очерк // Вестник Европы. – 1886. Ноябрь. – С. 305 – 357; Gawroński Rawita F. Zoryan Dołęga Chodakowski, jego życie i praca. – Lwów, 1898; Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський) // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1905. – Т. LXV. – С.1 – 41; Францев В.А.

Польское славяноведение конца XVIII – первой четверти XIX столетия. – Прага, 1906. – С. 332 – 375; Fiszer A. Zorian Dołęga-Chodakowski. – Lublin, 1946; Прийма Ф.Я. Зориан Доленга-Ходаковский и его наблюдения над "Словом о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Т.VIII. – Л., 1951. – С. 71 – 92; Maślanka J. Zorian Dołęga-Chodakowski // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – Warszawa, 1955. – № 3 (12). – S. 180 – 192; Азадовский М.К. История русской фольклористики. – М., 1958. – С. 278 – 288; Ровнякова Л.И. Русско-польский этнограф и фольклорист З. Доленга-Ходаковский и его архив // Из истории русско-славянских литературных связей XIX в. – М.-Л., 1963. – С. 58 – 94; Aksamitowa-Małasz L. Pionier folklorystyki słowiańskiej – Zorian Dołęga-Chodakowski // Literatura ludowa: konferencja folklorystyki słowiańskiej w Warszawie. – Cz. II: Prace zagraniczne. Warszawa, 1967. – S. 95 – 112; Mokry W. Wkład Zoriana Dołęgi Chodakowskiego w życie naukowe i literackie Ukrainy i Rosji // Polacy w życiu kulturalnym Rosji / Pod red. R.Łuznego. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986. – S. 21 – 40.

² Дей О.І. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи, Малаш Л.І. // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К., 1974. – С. 19 – 60; [Дей О.І.] Від упорядника // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – С. 7 – 18.

³ Кёппен П. Материалы для истории просвещения в России. – № 2. Библиографические листки 1825 года. – Пг., 1826. – № 38. – С. 562 – 569; Полевой Н. Записки о жизни Зорiana Дoлyги-Хoдaкoвcкoгo // Сын Отечества. – 1839. – Т. XVII. – Отд. VI. – С. 89 – 90; Chodakowskiego listy do jednego z krewnych pisane // Athenaeum. – Wilna, 1842. – I. – S. 227 – 236; IV. – S. 204 – 218; Chodźko D. Wzmianki o życiu i pismach A. Czarnockiego // Teka Wileńska. – Wilno, 1857. – N 2. – S. 277 – 303; Lelewel J. Adam Czarnocki // Dziennik Literacki. – Warszawa, 1859. – N 79. – S. 941 – 944; Доленга-Ходаковский З. // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 57; Доленга-Ходаковский Зориан // Українська радянська енциклопедія. [2-е вид.]. – К., 1979. – Т. 3. – С. 430; Дзира Я.І. Доленга-Ходаковский З. // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 2. – С. 438; Turkowski T. Zorian Dołęga-Chodakowski // Turkowski T. Polski słownik biograficzny. – T.I V. – Kraków, 1937. – S. 227 – 229; Cravnocki A. Zorian Dołęga-Chodakowski // Welka Encyklopedia powszechna. – T. 2. – Warszawa, 1963; [Зориан Доленга-Ходаковский]. Некролог // Северная пчела. – 1826. – № 28.

⁴ Czarnocki A. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Cwiczenia naukowe: Oddział literatury. – T. II. – N 5. – Krzemeniec, 1818. – S. 3 – 33.

⁵ Memoriał do Uniwersytetu Wileńskiego // Kraushar A. Towarzystwo Królewskie Przyjaciół Nauk (1800 – 1832). – T. III. – Cz. 1 (1816 – 1820). – Warszawa, 1902. – S. 375 – 378.

⁶ Доленга-Ходаковский З. Разыскания касательно русской истории // Вестник Европы. – 1819. – Ч. CVIII. Октябрь. – С. 277 – 302.

⁷ Доленга-Ходаковский З. Проект ученого путешествия по России для объяснения древне-славянской истории // Сын Отечества. – 1820. – Ч. 63. – № XXXIII. – С. 289 – 312; Ч.64. – № XXXIV. – С. 3 – 11; № XXXV. – С. 49 – 66; № XXXVI. – С. 115 – 125; № XXXVIII. – С. 193 – 205; № XXXIX. – С. 241 – 254; № XL. – С. 289 – 299.

⁸ [Доленга-Ходаковский З.] Донесение о первых успехах путешествия З.Доленга-Ходаковского, из Москвы // Северный Архив. – 1822. – Ч. II. № 10. – С.314 – 318; № 11. – С. 461 – 465. Передрук здійснений М.Погодіним: [Доленга-Ходаковский З.] Донесение о первых успехах путешествия в России Зорiana Дoлyга-Хoдaкoвcкoгo. (Из Москвы, 13 Липца, 1822) // Русский исторический сборник, издаваемый Императорским Обществом истории и древностей российских/ Ред. [Н.] Погодин. – Т. 7. – М., 1844.

⁹ Пыпин А. Зориан Доленга-Ходаковский. – С. 68.

¹⁰ Доленга-Ходаковский З. Путевые записки // Журнал Министерства путей сообщения. – 1838. – Ч. XX. – С. 489. Цит. за: Ровнякова Л.И. Русско-польский этнограф и фольклорист З. Доленга-Ходаковский и его архив. – С. 88.

¹¹ Цит. за: Францев В.А. Польское славяноведение конца XVIII – первой четверти XIX столетия. – С. 343 – 344.

¹² Dołęga-Chodakowski Z. Śpiewy Słowiańskie pod streczą wiejską zbierane / Oprac., wstęp i koment. J. Maślanka, przedm. J.Krzyżanowski. – Warszawa, 1973; Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упор. О.І.Дей, Л.Аксамітова-Малаш. – К., 1974.

¹³ [Кёппен П.И.] Библиографические листы П.И.Кёппена 1825 года. – С. 563.

¹⁴ [Дей О.І.] Від упорядника // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – С.11.

¹⁵ [Доленга-Ходаковский З.] Донесение о первых успехах путешествия в России (Цит. за публікацією М.Погодіна). – С. 3.

¹⁶ [Доленга-Ходаковский З.] Донесение о первых успехах путешествия в России. – С. 3 – 4.